

SZEMLE

PARASZTNÉPÜNK MULTJÁNAK FELTÁRÁSA

MINT KÖDÖS MESSZESEGBŐL előhőmpölygő folyó, úgy zúg felénk s ragad magával a történelem örök hullámverése. Hogy állhassuk meg helyünket a rohanó áradatban? Mikép vethessünk gátat neki s tehessük termékenyítő erővé? E kínzó sorskérdésekre igazi, mély fundamentumon épült választ nem adhatunk, míg ki nem derítettük: honnan zúdult felénk az ár, mint feszítette széjjel partjait s ásta medrét mostani mélységére? Vissza kell tekintenünk a zezugos útra, melyet az elődök jártak be, egy-egy parányi csöpp a végeláthatatlan özönlésben; a multat kell fürkésznünk, kiemelkedve, amennyire ember-voltunk engedi, a jelennek sodrából. A távoli, kiapadhatatlan forrásnak nem hatolhatunk mélyére; be kell érnünk azzal, hogy a folyam látható futását, nemzetsorsot tükröző útját vegyük szemügyre. Bár a mult egy-egy foszlánya ködpáraként felszáll, elillan tekintetünk elől, bőven marad, ami megfoghatóan tárul ki s mintegy új életre kél előttünk; sokszor jobban át is látjuk, mint az árral úszó egykorúak, kellő távlat híján. A medernek hol egyenes, hol kanyargó menete, az ide-oda hajladozó vonal, melyben az állam életútja majd előre lendül, majd megtorpan s visszaperdül: régmult századok homályából is előcsillan, nagy messzeségből nyomon követhető. A betorkolló patakok, erek gyarapodást tükröznek, népi feltöltődést, szellemi hatásokat, melyek csakhamar elvegyülnek az áradatban: a folyam ismét egygyé forr, s attól fogva minden csöppje egybetartozik megint. Ami különválik s a közös sorsból, élethead folytonosságából kiszakítja magát: előbb-utóbb vadvíz, posvány, holtmeder lesz, hanyatló korszakok s nemzeti katasztrófák szimbólumaképpen. Ám a pangás sekélyes szakasza vagy méltóságteljes hőmpölygés ünnepi ritmusa után néha újból rakoncátlan özönné szilajodik az ár; ilyenkor, nagy nekibuzdulások, forrongó válság évadján sűrűbben támad s magasabbra csap a sok egymást váltogató zúgó-zajló hullámfodor: sorsformáló egyéni tettek, politikai és hadiesemények megannyi egymásbasimuló láncszeme.

Csoda-e, ha a történelmiírás, Thukydidesztől kezdve Rankéig s még rajta is túl, a történet örök folyamának e messzecsillanó vonásait vetette papírra, a politikai fejlődés jelenségeit ragadta ki az emberi sors sokágú szövevényéből? Államalakulás és fejlődés, diplomáciai kapcsolatok és háborús vetélkedések: ezek alkotják a történelem legszembetűnőbb elemeit, belőlük adódik az a kézzelfogható, szinte megtapintható külső keret, melyben az egyes nemzetek benső életfolyamata lejátszódik. E belső: társadalmi, gazdasági, szellemi fejlődés kontúrjai viszont csak néha-néha bontakoznak ki a fürkésző szem előtt közvetlen élességgel; a felszínen morajló habok múltó fénytörése, ideig való játéka mögül csak döntő fordulópontokon, nagy megrázkódtatások idején törnek elő, kavargó örvénylésben, a történet folyamának addig rejtett, mély áramlatai. Különbben síma, zajtalan, szinte észrevétlen a futásuk, mintha a történelem magával ragadó sodra nem is belőlük tevődne egybe folytonos, lebirhatatlan erővé.

A PARASZTSAGTÖRTÉNET SAJÁTOS TERMÉSZETE

VAJON MI AZ OKA ANNAK, hogy míg a politikai élet hullámzása messze hallatja zúgását, mindaz, ami a csillogó felszín alatt rejtőzik: a belső, kivált a társadalmi és gazdasági fejlődés mély árama szemnek-fülnek oly kevéssé érzékelhető s alig hagy kézzelfogható nyomot maga után? Semmi kétség: e feltűnő különbségben döntő része van egyfelől a politikai, másfelől a társadalmi-gazdasági fejlődés, a két ellenpólus sajátos természetének. Az emberi mult valamennyi területe közül a politikai történet (s vele együtt az irodalom-, művészet-, egyház- és eszmetörténet) az, ahol az egyéniségnek mint történelmi tényezőnek a legnagyobb a szerepe. A népek, államok külső története, békés érintkezések és hadiesemények alakulása nagy mértékben függ egy-egy kimagasló individuum: uralkodó, államférfi, hadvezér teremtő és kisugárzó erejétől. Már az anyagi művelődés mezején jóval szűkebb térre szorul az egyéni iniciativa jelentősége: a történelemnek itt a közösség, a nép széles rétege a legfőbb hordozója; a társadalomtörténet meg egyenesen e kollektívumot vallja vizsgálódása tárgyául. Az anyagi szükségletek, gazdasági folyamatok általában az egész közösségbe bocsátják gyökereiket s a kollektívum minden tagjára egyformán kiterjednek. Éppen innen ered a gazdasági s a társadalmi fejlődés benső rokonsága: bennük évszázadok morzsolódnak le anélkül, hogy a politikai történet hőseihez hasonló sorsformáló egyéniségek lépnének elő, s hatásuk, mozdító erejük jobbra akkor is szerényebb. A gazdasági életben a szociális momentum van a hangsúly, a fejlődés ritkán kapcsolódik szembeszökően valamely egyénhez, tethhez, eseményhez. A társadalom mindenkor alakulása, a benne élő képzetek és értékelések minden időben irányító hatással voltak a gazdasági tevékenységre, a különféle kollektív képletek alkották a gazdasági élet munkaszervezeteit, ezek alakították ki apránként s hagyományozták nemzedékről-nemzedékre a különböző üzemmódokat és munkamódszereket. Viszont a társadalmi életben is szembetűnő az ökonomikus tényező döntő szerepe: a szociális rétegződés végső elemzésben az anyagi javak eloszlásán alapul. A megélhetés, a létnek gazdasági eszközökkel való biztosítása az emberiség nagy tömegeinek közös gondja volt mindenkor; a társadalom alsó rétegeibe tartozó egyszerű embernek letűnt korokban is a gazdasági tevékenység, a kenyérkérdés alkotta legfőbb, szinte egész életét kitöltő gondját, egyforma kényszerítő erővel jelentkező problémáját. Ökonómikum és szociális elem: oly szorosan egybetartoztak az egész emberi mult folyamán, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet — a história birodalmán a politikai történet mezejével átellenes szektorán — szinte egy és ugyanazon fejlődéssor két egybetartozó profiljának tűnik fel.

Gazdaság- és társadalomtörténetnek e benső kapcsolata nemcsak azzal jár, hogy a két studium csupán együttesen művelhető igazán — letűnt társadalmak életének megismeréséhez a gazdasági fejlődés feltárásán keresztül vezet a legjárhatóbb út —, hanem egyszersmind fokozott hangsúlyt ad a kettejükben közös kollektív momentumnak. A históriának e sajátos területén nem téveszthetjük szem elől a tömeglélektan tanítását, hogy a közösségek élete sokkal nagyobb szabályosságot mutat, mint az egyéneké, benne kezdettől fogva elhatározó szerep jut az egyforma miliónek s az egyetemes gazdasági szükségleteknek. A kollektívum viselkedését nem annyira racionális megfontolások, mint inkább homályos érzések, ösztönök, hagyományok irányítják, ezek pedig — az emberi lélek alapszövegéhez tartozván — sokkal egyöntetűbbek az észbeli adottságoknál. Nincs az emberi fejlődésnek olyan folyamata, mely pusztán észkokokkal maradéktalanul meg lenne magyarázható; még a politikai történet eseményei sem vezethetők vissza mindenestől észbeli megfontolásokra, pedig bennük túl-

nyomó az individuális elem. Annál inkább óvakodnia kell a történéshöz attól, hogy a kollektív lélekhez saját értelmi funkcióinak pusztá belevetítésével közeledjék; ha valahol: a társadalomtörténetben jár igazán veszályl az eseményesorok mindenáron individualizáló-racionalisztikus alapon való magyarázgatása. Mint ahogy a multszázadi liberalizmus hidegen okszerű individualizmusa értetlen idegenséggel állt szemben a paraszttársadalom tradicionális közösségi intézményeivel — történeti síkon, a mély szokásszerűségben gyökerező szociális-gazdasági fejlődésről úgy adhat torz képet valamely hasonló szemlélet, melynek tükrében ez a szerves, növény-szerű kibontakozás tudatos tervezettség, célratörő számítás logikus eredményének tűnik fel. Az igazi társadalomtörténetnek éppen az ad roppant jelentőséget, hogy a politikai történet gyakori célszerűségi szempontjával, egyoldalúan racionális okfejtésével szemben rámutat a história mélyén lappangó irracionális erők, világosságot derít a spontán fejlődés, az organikus növekedés alapvető fontosságára az emberiség életében.

S HA MINDEZT ELMONDHATJUK a társadalom- és gazdaságtörténe-tről általában, annál inkább áll az parasztnépünk szűkebb körére nézve. Képzeltető-e mélyebb, szervezesebb emberi közösség a falu keretébe ágyazott jobbágytársadalomnál, mely minden gyökérszállával a földbe kapaszkodik, annak kimeríthetetlen mélységeiből szívja magába az életerőt? Hol van ettől a meleg, életteli emberi kölcsönösségtől a szociológia elvont, alak-talan csoport-fogalma vagy a mai városi „proletariátus“ szélfúttá hordalék módján egybeverődő tömege? Mint bensőséges családi tűzhely, úgy forrasztotta egybe a falu népét a közösségi élet: magába ölelte az egész embert minden életnyilvánulásában, igényt tartott teljes munkaerejére, de ugyanakkor a megélhetést is biztosította számára. Föld és települési szolidaritás: a természettel, organikus étellel való teljes, állandó kölcsön-hatás s az egymásért való kollektív erőfeszítés, szoros egybefogózkodás, e kettő óvta meg a falu népét attól, hogy nyers hatalmi törekvések vagy számító gazdasági érdekek könnyű zsákmánya legyen. Évszázadok viharain át, községgé: igazi közösséggé kovácsolódva, olyan hűséggel tapadt a röghöz, mintha tudta volna: nemcsak ő nyer benne időtlen támaszt, a társadalom legsós s éppen ezért alaprétege, melyen az egész ország épül — hanem ugyanakkor maga is erőt sugároz: féltő ragaszkodásával a földet, éltető kincsét tartja meg nemzetének.

Hűség és megtartó erő; egyazon lelki magatartás két Janus-arca, olyan jellemvonások, melyek mindvégig integráns alkotó elemei maradtak a faluközösségnek. Aki valaha is lebecsült a történet mély áramába, láthatta: milyen híven őrizi a parasztság a felső, úri rend köréből alászállt kulturjavakat, mialatt cserében népi erejével, leghasználhatóbb fiainak tes-tével-lelkével táplálja a magasabb rétegeket. A megéltönek megőrzése, nemzedékről-nemzedékre örökítése: ez tette a falu népét minden időben a nemzeti lét rendíthetetlen alapjává. Odafönn zúghatott a történelem vi-harja, megindulhatott a világ, táncolhattak a forgandó események hullá-mai — lenn a mélyben a parasztközösség mozdíthatlan szívóssággal ör-ködött intézményein s élte ősei hagyományát. Míg a külső történéshöz job-bára szinguláris, egyedi tények váltogatták egymást, kiszámíthatatlan, vissza nem térő események tevődtek össze mozgalmak valóságosorrá: a pa-raszttársadalom életét nagy állandóság, konzervatív vonás, a szokásszerű-nek, intézményesnek uralma jellemezte mindenkor. Lehetett politikai ese-ményeké a felső, vezetó szólam a történelem orkeszterében, teltté, zengővé a parasztság sorsának mélyen rezdülő akkordjai tették: lenn, a nép életé-ben, mintegy continuo-ként, folyton visszatérő folyamatok, közös, mélysé-gesen emberi vonások adták az örök alaphangot.

Ez a feltűnő állandóság egyszersmind nagyobb egyformaságot is jelent: szemben a politikai fejlődés labilis jellegével, a falusi nép társadalmi-gazdasági élete törésektől, elhajlásoktól kevéssé zavart, konstans, folytonos vonalat mutat. Kivívó jelenség, váratlan fordulat itt ritkán adódik, nem torlódnak egymásra új és új események, a meglévőnek, megszokottnak nagy a tehetetlenségi nyomatéka. Ami mozgás mutatkozik, az látszólag többnyire fölülről indul ki, a közvetlen lökőerőt a politika hullámzásának dinamikája adja; a falu népe, bár végső fokon sokszor elsődleges, elemi jelentőségű irányítója a külső fejleményeknek, szemre inkább csak sztatikus tényező a történelemben. Csupán akkor lesz nyíltan a felszínen is forrongó válságok gyújtópontjává, ha már a feszítőerők apránként elviselhetetlenné fokozódnak: egyszersmind kilép megszokott medréből s zúgó özönként tör át a hagyomány-emelte korlátokon. Ám ez eléggé rika dolog, mert a jobbágnép szerfölött türelmes; a fejlődés többnyire lomhán, zajtalanul mozdul előre, de akkor végiggyűrűzik az egész közösségen, mintegy állapotszerűen széles társadalmi réteget ölel magába. Nem az egyes ember: e közösségek itt a történelem alanyai; az agrártársadalom multja nem ismer hősokeket, mint a politikai történet. Nem dicsó vitézi tettekből, nem is fényes szellemi teljesítményekből tevődik össze a paraszti élet: az egyszerűnek, csöndesnek, munkás hétköznapoknak birodalma az. De csak attól lehet idegen ez a minden póztól és hangoskodástól mentes világ, akit elkápráztatott a politikai történet hőseinek ragyogása, s mögöttük nem látja meg az egyszerű átlagember félhomályba vesző dolgos alakját.

Ne rösteljünk tehát leszállni a politikai történet csúcspontjaira a falu egyszerű népe közé! Igaz, a kutatás itt nem tartogat számunkra tündöklő, nagyszerű látványt, csupán mindennapos küzdelem, csöndes életfolyamatok igénytelen képe tárul elénk; de az egész nemzet sorsa épül e hallgatag munkán. S a történelmi ábrázolás is éppen azáltal lesz közvetlenné, természetessé, úgy kap kellő szemléletességet, ha, túl a hatalom birtokosain, a „szegénység” sorsába is belemélyedünk. A politikai történelem úgyis többnyire kothurnusban járhatja s mindegyre díszes köntösbe öltözteti hőssé magasztosított szereplőit, méltóságteljes, szoborszerű alakot farag belőlük, mely ünnepi, hivatalos pózban áll elénk s mindig megfontoltan, komoly és patétikus gesztusokkal cselekszik; e „monumentális történetírás” (Nietzsche) magasztos és mereven ünnepélyes formái mögött éppen a mélyben áramló élet lüktetése sikkad el. Az igazán emberit csak az hozhatja hozzánk közel, a történetírást csak az töltheti meg életszerűséggel, ha a nagy egyéniségek messziről szembeötlő tettein túl az egyszerű nép, a parasztközösség feltűnés nélkül lemorzsolódó csöndes hétköznapjaira is felfigyelünk.

Nincsen benne semmi meglepő, ha sok historikus figyelmét ma is lenyűgözi a történelem felszínén játszó hullámok fénytörése és harsogása, s nem veszi a fáradságot magának, hogy mögéjük tekintve, a fejlődés alig áttetsző, zajtalanul tovasikló mély áramába bocsátkozzék. A külső történelem kutatása gyakran aránylag könnyűszerrel gyors és nagy visszhangot keltő eredménnyel jár, hiszen a politikai fejlődés többnyire jól szembeutűnő, individuális események sorozatából tevődik össze, úgy halad előre s zökken vissza, feltűnő, nagy lépésekkel. Ezzel szemben a társadalmi-gazdasági fejlődés nehezen érzékelhető tömeghatásokban, a kollektívum állandó, de végtelenül kicsiny mozgásában mutatkozik, s így a belső történelem bűvara hosszas munkával is ritkán jut messzehangzó megállapításokra. Kivált a hagyományain, szokászszerű berendezkedésén feltűnő örökös konzervatív parasztság sorsa mutat folytonos, alig módosuló vonalat, nagy egyformaságot: apró, szinte észrevétlen változások símulnak egymásba, s csak az eredmény, a kész alakulás láttán világosodik meg a

fürkésző szem előtt, hogy új folyamat ment végbe. S nem elég, hogy e lassú, hallgatag történés csak kevéssé rögződik meg a forrásokban: a nehézségeket még fokozza, hogy az egyszerű falusi ember kifejezőkészsége csekély, s életnyilvánulásai nagyobb részt az írásbeliség közbeiktatódása nélkül zajlanak le. Önfeláldozó munka nélkül nincs parasztságtörténet: egyszer fáradhatatlan egybehordása szórványos, hézagos adatoknak, másszor egy-egy vékony fonál éllesszemű kielenzése másvonatkozású roppant aktatömegből. S mindezen felül sok megértés is kell, hogy fel táruljon előttünk mindaz, ami betölti az egyszerű nép munkás hétköznapjait — valami alázat is, megilletődöttség a kicsiny, a csöndes, az igénytelen előtt. Nem csekély kívánalmak ezek, de nélkülük bajosan ragadható meg a paraszti élet, a kollektív mélykultúra a maga teljességében. Am túl a fejlődés megfoghatóvá tételén, ott van még utolsónak a történelmi ábrázolás roppant feladata is. Sorsformáló, jellegzetes egyéniségeket könnyebb megjeleníteni, konkrét vonásokkal megrajzolni, mint a távoli korba illeszkedő, környezetében felolvadó szürke átlagembert. S bár a szubjektivitás itt könnyebben kiküszöbölhető, korántsem nyílik tág tere racionális magyarázatoknak, mint a politikai történetben, melynek többnyire észszerű megfontolások szerint, tudatos tervszerűséggel cselekvő individuumok a hősei; a paraszttársadalom irracionális mélységekben gyökerező s az organikus természettel folytonos kölcsönhatásban álló ösztönös közösségi élete hasonló egyszerű motivációt távolról sem tesz lehetővé.

AZ EURÓPAI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÍRÁS KIALAKULÁSA

ÍME: TÖL AZ ERDEKLÖDES HIÁNYAN s a tárgy fontosságának kései felismerésén, a kutatás és ábrázolás most vázolt nehézségei egyként részesek abban, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés, közelebbről a parasztságtörténet hosszú ideig elhanyagolt területe volt a történelmi. Ismeretes, hogy a történetírás hol politikai-dinasztikus, hol transzcendens célok szolgálatában, de mindenkép a politikai történet egyetlen dimenziójában ívelt hősmondák ködös misztikájából a tudományos rangot jelentő módszeresség és objektivitás felé. Nem annyit jelent mindez, mintha a hajdan való historiografusok ügyet sem vetettek volna a gazdasági-társadalmi jelenségekre; természeti csapásokról, inséges esztendőkről, népi megmozdulásokról hírt adtak hébe-korba a krónikások is, de csak mellékesen, kuriózumként, politikai fejlemények toldalékkaképpen. Évezredek után az emberi haladás zászlóvivője: a felvilágosodás üt rést elsőnek a politikai történelem addig nem is vitatott kizárólagosságán: nemcsak szekularizálja, a barokk transzcendens beállítottságától szabadítja meg a történetírást, hanem az állam egyeduralma alól is emancipálja. Az anyagi és a szellemi kultúra története egyszerre önálló értéket nyer, addig feljegyzésre nem is méltatott jelenségek fontosabbá válnak hivatalos évkönyvekben hosszadalmasan előszámláltaknál. Voltaire kimondja a döntő szót: nem hadjáratok s külpolitikai akciók adják a történés lényegét, hanem a belső igazgatás, a gazdasági s a kulturális fejlődés tényei; ezeket kell benső összefüggésük szerint analizálva előadni, nem pedig organikus egybe nem tartozó külső eseményeket kronologikusan egymás mellé sorakoztatni. Míg azonban Voltairénél állam és kultúra más-más síkban mozog, szerves kapcsolatok nélkül, s a nép még mindig nem egyéb örök tudatlanságra és fanatizmusra kárhoztatott tömegnél — Justus Möser már felismeri a gazdasági s a politikai szervezet összefüggését, sőt a kollektív jelenségeket is kellő figyelemre méltatja. Felvilágosodás és romantika határmesgyéjén, Möser a társadalomtörténet tulajdonképeni

megalapozója: a történés az ő szemében a népnek egyéni, önkényes beavatkozás számára hozzá nem férhető, öntudatlan közösségi tevékenységéből sarjad, s az így kialakuló gazdasági-társadalmi állapotok határozzák meg a politikai fejlődést. E józan mértéktartáson túlhaladva a romantika már mindenestül homályos érzéseknek, ősi tradícióknak, tudattalan irracionális alakulásoknak juttatja a főszerepet a történelem színpadán; s bár hajlandó a népben passzív tömeget látni, melyet csak felülről való gondoskodás mozdíthat előre, végső elemzésben a titokzatos „Volkgeist“-ot teszi meg a kultúra ősforrásává. Mindez azonban alig több idealisztikus spiritualizálásnál, a közösségi erők elvont kultuszánál; a népi tömegek reális szükségleteire, konkrét jelentőségére csak a XIX. sz. közepének forradalmi derítenek világosságát. Az 1848-ban kirobbanó szociális megmozdulások egyszeriben az események homlokterébe állítják a társadalom névtelen tömegeit, melyek addig csak a vékony felső rétegek közvetítésével vehettek részt az állam életében; s amint a liberális reformok nyomán a nemzet fogalma kitágul, hogy végre a népet is magába ölelje, úgy lép elő a kollektívum a történelemben is reális hatóerővé. A „dolgozók tömegei“ első ízben jelennek meg a színen önálló politikai hatalom birtokában, s az újdonsült szocializmus, hogy magának a kedvező helyzethől tőkét kovácsoljon, nem rest a jelen visszavetítésével a múltban is kimutatni s a történeti materializmus kész skémájába ágyazni a szociális erők és anyagi tényezők döntő szerepének, politikai kihatásának vélt és valóságos bizonyítékait. A gazdasági szempontok előtérbe nyomulása sem változtat tehát azon, hogy a politikai fejlődés álljon az emberi sors magyarázatának középpontjában; s még sokkal inkább az állam, az alkotmány sorsára függesztik szemüket, nem sokat gondolva „alantas“ tömegmozgalmakkal és materiális érdekekkel, a romantikát felváltó liberális történetírás képviselői. A természettudományok soha nem látott fellendülése azonban csakhamar ismét a kollektív jelenségek felé tereli a história érdeklődését. A közvéleményben gyökeret ver a hit, hogy csak az a disciplina tarthat számot a tudomány rangjára, mely természettudományos törvényszerűségeket megállapítására képes; a történetírás tehát, hogy tudományos rangját mentse, a darwini evolúciós tan mintájára mindenáron törvényszerű fejlődés-elméletek felállítására törekszik. Erre a politikai történés keretei között, individuális-esetleges jellegénél fogva, természetesen vajmi kevés a lehetőség; az új, „pozitivistá“ történeti irány tehát elsősorban az anyagi és a szellemi művelődés kutatására veti magát, ahol a kollektív elem túlsúlya kauzális törvényszerűségeket tekintetében több reménnyel kecsegtet. Így alakul ki a művelődéstörténet, élesen elkülönülve a politikai események tárgyalásától; benne fokozott hangsúly esik a gazdasági és társadalmi állapotok leírására, még pedig nem azzal a szándékkal, hogy megvilágosodjék: milyen hatással voltak azok a politikai fejlődésre, hanem önmagukért: a nép apolitikus életének ábrázolása önálló s szinte kizárólagos értékű történetírói feladattá válik. A pozitivistá tudósok legnagyobb része azonban korántsem jut el természettudományos törvényszerűségeket megállapításáig, többnyire megreked szűkkörű specializálódásnál s az adatok rendszertelen feltárásánál. A történettudományok ez a mozaikdarabkára való széthullása, másrészt a történelmi materializmus egyoldalú szemlélete nem maradhat sokáig reakció nélkül: megszületik a szellemtörténet. Az új irány egyfelől, az anyaggal szemben a szellem primátusát hirdeti a történés tényezői között, s e szellem dinamikus hullámzását követve, egész kulturörökre nézve egységesen vonja meg a fejlődés korszakait; másfelől a szétforgácsolódással szemben a történés egységét s a szintetikus ábrázolás szükségét hangoztatja. Bár a szellemi tényezők kidomborítása alapján véve nem kedvezett a társadalmi-gazdasági

fejlődés kutatásának, a pozitivismus által összehordott roppant, de széteső adattömegnek intuitív szintézisbe foglalásával, politikai és művelődéstörténet különállásának lebontásával s nagy európai összefüggések meglátásával a szellemtörténet ezen a téren is jelentős eredményeket könyvelhetett el magának.

A MAGYAR PARASZTSÁGTÖRTÉNETÍRÁS KEZDETEI

VAJJON MIKÉP REZONALT az európai történetírás most vázolt fejlődéséből kicsendülő indításokra a magyar történettudomány? Nincs itt terünk arra, hogy a hazai társadalomtörténet útját apróra nyomon kövessük; be kell érniünk azzal, hogy a speciálisan parasztnépünk multjával foglalkozó fontosabb munkákról adjunk futó áttekintést. Nem részletezhetjük azt sem, hogyan kezd a politikai események felszíne mögé, a szociális jelenségekig hatolni a humanizmus nyomán fellendülő krónikairódmunka tekintete; éppen csak utalunk Heltai Gáspárra, a nép harcos szószólójára, Szamosközyre, ki népi jellemvonásokban keres történeti indítékokat, s a társadalom állapotát előszeretettel rajzolgotó Szalárdira. Igazában csak a XVIII. századdal, tudományos történetírásunk megalapításának idejével kezdetük seregszemlénket. S mindjárt a kezdet jogos büszkeséggel és várakozással tölthet el: a magyar jobbágyság multjának első ábrázolása ugyanis jó kétszáz esztendővel ez előtt született meg, más szóval: parasztságtörténelmünk — tehát nem is a társadalomhistoria általában, hanem mindjárt annak egyik specializált ága! — egyidős történettudományunkkal. Voltaire korszakalkotó történeti művei még napvilágot sem láttak, amikor az európai híru magyar polihisztor, *Bél Mátyás* már papírra veti a magyar jobbágyság kialakulásának és fejlődésének első áttekintését „De servitute Hungarica“ címú, sajnos, mindmáig kiadatlan munkájában. Nincs elődje ezen a téren, akire támaszkodhatnék, alig van egyáltalán tudós értekezés, amit felhasználhatna. Törvénytörvényekkel, krónikáknál egyéb forrás még nem áll rendelkezésére; sok helyen azért okoskodással segít magán, az adatok tátongó hézagait sűrű hipotézisekkel kell kitöltenie. De tudós buzgalma s vállalkozásának merészsége így is joggal tarthat igényt bámulatunkra, bármennyire igyekezett is megtepedezni kezdeményezésének dicsőségét a hálátlan és méltánytalan utókor. (Ortvay Tivadar: *Bél Mátyás* „De servitute Hungarica“ c. kiadatlan kézírata, 1868.) Lehetnek, vannak is hiányai első igazi történettudósunk munkájának; egy éppen megszülető tudományágtól nem is kívánhatjuk, hogy Pallas Athéné módjára mindjárt teljes fegyverzetben lépjen elő. Egy érdeme azonban elévülhetetlen marad: elsőnek látja meg a parasztban a történeti feldolgozásra méltó tárgyat, elsőnek mutatja ki a tudomány eszközeivel, hogy a szolgaság történeti képződmény s nem természettől való állapot, nem az isteni rend velejárója; tudós tanulmányban elsőnek hangoztatja, hogy a jobbágy is ember, s az embernek egyik legfőbb kincse a szabadság. Így lesz a nagyhirú pozsonyi lelkipásztor európaszerte ritkaságszámba menő parasztságtörténetével is a felvilágosodás úttörőjévé Magyarországon.

Láttuk, a felvilágosodás nyugaton is csak lassankint érte ki magából a társadalom multjával való foglalkozást; ne csodálkozzunk hát rajta, ha *Bél* próbálkozása messze a legelső maradt, s utána félévszázadig híre sincs hasonló vállalkozásnak lassankint nekilendülő történettudományunkban. A hosszú hallgatásnak, mely még inkább kidomborítja *Bél Mátyás* elsőségét, a történeti érdeklődés lassú elmélyülésén túl bensőbb oka is van. Mint az első átfogó magyaryelvű jobbágyságtörténet írója, *K. Nagy Sándor*, nem minden alap nélkül jegyezte meg: a történeti munká-

kat ekkor még jobbára nemesek írják, nemesi olvasóközönség számára: a politikai nemzet fogalmából kirekesztett jobbágyság multja még nemcsak méltatlan tárgy, hanem azzal — kivált a paraszt hajdani kedvezőbb állapotával — foglalkozni szinte szentségtörés-számba megy a megmerevedett rendiség korát élő Magyarországon. A paraszti származású Bél munkája ezért nem láthatott a maga idejében nyomdafestéket: ha megjelenik, a rendi reakció megtalálta volna a drasztikus eszközöket, hogy a „misera plebs contribuens“ hivatlan prókátorába a szót beléfojtsa. Kollár *Ádám Ferencnek*, az 1764/65-i országgyűlésen kitört vihar hősenek még ekkor, a felvilágosodás terjedésének kezdő idejében is a saját bőrén kellett tapasztalnia: mit jelent az, szembeszállni a hagyományos rendi felfogással — pedig nem is a nemesség féltve őrzött különállásához nyult hozzá, hanem az egyházzal szemben vitatta az uralkodó jogait. Nem csoda, ha csak II. József idején lépett elő a jobbágyság történetére vonatkozó kutatásaival (*Historiae iurisque publici Regni Hungariae amoenitates*, II k. 1783), akkor is bölcsen a bécsi udvar védőpajzsa mögé húzóda. Az árpádkori vármegyeszervezet ábrázolása közben tér ki a szolganép helyzetére, anélkül, hogy a fejlődést saját koráig vezetné, s műve már csak ezért sem lehetett mozdító erejű parasztságtörténeti kezdeményezés. Amit mond, a nyomtatott betű erejénél fogva is kétségtelenül nagyjelentőségű, de Bél nézeteihez képest nem mutat haladást. Sőt Kollár nem is megy olyan messzire, mint az előző emberöltő nagyhirű tudósa: a szabadság jelentőségét kevésbé hangoztatja, s óvakodik attól, hogy — mint elődje — Werbőczy tekintélyével perbe szálljon.

„Ma már senki sem kételkedik abban — állapítja meg —, hogy minden ember, aki természetből fogva e közös világra jön, szabad és egyenlő.“ De ezt a nagyhorderejű kijelentést mindjárt lerontják a rákövetkező óvatos szavak: „Am éppoly bizonyos, hogy a teljes szolgaságot nem tiltja sem a természetjog, sem az isteni vagy emberi jog“. (139.) Így a honfoglalást követő időkben sokan lettek önként vagy kényszerből rabszolgává; csak utóbb tűnt el apránként ez a teljes szolgaság, amint a kereszténység mélyebb gyökeret vert s a szolgasággal sújtó törvények elavultak. A tatárjárás után „az eltűnő örökös rabszolgák helyére a közönségesen jobbágyoknak nevezett nem teljes, hanem időleges, szerződéses szolgák kezdtek lépni: szabad emberek, akik kezük munkáját időlegesen s bizonyos feltételekkel idegen szántóföldek művelésére kötötték le“. Országunknak e colonusait — szögezi le — az Anjou-korban, a szabad költözés s a földesúri önkénytől védő kilenced behozatalakor kezdték „a jobbágyok azaz szabadok (!) nevével nevezni“. (122, 146.)

Ha nem Kollár szájából s nem II. József önkényuralma alatt hangzanak el ez „újszerű“ szavak, szerzőjük aligha menekedik meg a rendi felháborodás újabb kitérésétől. Hiszen ismeretes, milyen felzúdulás volt a válasz, még az igazán felvilágosodott Kazinczy részéről is, negyedszázaddal később, Ferenc reakciós uralma idején *Berzeviczy Gergely* „De conditione et indole rusticorum“ (1809) című munkájára. Igaz, Berzeviczy könyvéből főként az egykorú jobbágyors rajza, s nem a rövid történeti visszapillantás talált elutasításra. De súlyosnak írja le a honfoglalást követő idők szolganépének helyzetét is, kemény, nyomasztó szolgaságukon csak a királyok törődése könnyített időnkint — állapítja meg a felvilágosodott abszolutizmus politikájának jellemző visszavetítésével. Fontosabb, amit általában mond a jobbágyról s jelentőségéről: a kényes tárgyról írva gondosan kerülni akarja a történeti részrehajlást, az emberi jogok sokat emlegetett kérdését, erővel nyugalmat parancsol magára, bár a lakosság legnagyobb részének sorsa felkorbácsolja lelket, mint tengert a vihar. Mikor arról beszél, hogy a jobbágnép alkotja az ország igazi alap-

ját, mintha csak Tessedik Sámuelnek, a parasztság XVIII. századi nagy istápolójának szavait hallanók. Berzeviczy azonban nem habozik ezt a megállapítást, túl a gyakorlati következményeken, elvszerűen, programként a történetírás elé is odaállítani: „Történetíróink — jelenti ki — nem annyira az ország, mint inkább a királyok történetét, ezek örökösödését, viszályait, háborúit, szerzéseit s a főbb családok sorsát beszélnek el. De hogy milyen volt az ország belső állapota, mik a nép jólétének vagy nyomorának okai, mint alakult a néprétegek egymáshoz való viszonya, a nemzet megélhetése s a haza alkotmányának képe, arról alig emlékeznek meg.“

A NÉP, A TÁRSADALOM SORSÁNAK ÁBRÁZOLÁSA, ez a történetíróhoz méltatlannak tekintett, jelentőség nélküli objektum, íme, egyszerre feladatként lép elő Berzeviczy sokat vitatott művében; feltűnik, hogy egyre magasabbra emelkedjék s feledésbe se merülhessen többé. Egy évtized mulva Pfahler Károly, a Georgikon volt jogi professzora már csodálkozik rajta, hogy a történetírók, amint nevezik magukat, gondolni is alig tudnak másra, mint a királyok történetére, s még olyan híres szerzők, mint Pray és Kelemen sem írnak egyébről. Pfahler, bár tudatában van annak, mekkora fába vágta fejszéjét, mégsem habozik, szinte előmunkálatok nélkül, belefogni a magyar jobbágyság első átfogó történetének megírásába. Maga szerényen inkább csak töredéknek nevezi „Jus georgicum“ (1820) című könyvében az úrbéres viszony tárgyalásához adott történeti bevezetést; a valóságban mindmáig figyelemre sem méltatott kész feldolgozásra lelünk benne, amely külön tanulmányt érdemelne, tudós elmélyedésénél, józan mértéktartásánál, szólamoktól mentes emberiségénél fogva egyaránt. Terjedelméig mindmáig negyedik a magyar parasztság multjának összefoglalásai közül, de értékre sem alábbvaló: alaposság, látókör, kritikai érzék tekintetében az egész XIX. századon át nem akadt párja. Ma sincs tanulság nélkül, ahogy a jobbágyság keletkezését, hajdani jobb sorsát, majd lesüllyedését elénk tárja. Elsőnek figyelmeztet, hogy a jobbágyság szabad és szolgarendű elemek összeolvadásából jött létre; elsőnek figyelmeztet a földesúri majorságok kialakulásának jelentőségére; s abban a józan felismerésben is csak nagysokára akadt követője, hogy jó darabig az úr házi szükségletei szabtak határt a jobbágy terheinek, s a földesúrnak azután sem lett volna sok haszna belőle, ha a végsőkéig kizsarolja, tönkreteszi jobbágy népét. Semmi kétség: Pfahler tanulmánya egyike a korabeli magyar történetírás legkitűnőbb termékeinek. De figyelmeztet emel azért is, mert a felvilágosodott szellem ezúttal lép először sorompóba mélyen megalapozott történeti érvekkel a jobbágyság természetétől való alávetettségének rendi axiomája ellen. Még ekkor, a reformkor küszöbén is méltánylást érdemel az a bátorság, ahogyan Pfahler pl. az 1514-iki törvényt elítéli, s általában a parasztnép hajdani jobb sorsát kendőzés nélkül feltárja nemes olvasói előtt. „Mikor — fordul befejezésül hozzájuk — elbeszéltem azoknak a polgároknak sorsát, kik a királyok nagy bőkezűségéből nektek, nemes urak, jutott földjeiteket lakják, mikor feljegyeztem az elmúlt századok tévedéseit és vétkeit, nem vezetett irigység a ti boldog sorsotok iránt; ... leginkább arra törekedtem, hogy a jobbágy hajdani képéből s a változásból, mit sok viszontagság hozott rá, világosan megértsetek: több jog jutott nektek osztályrésziül mint a hajdani földesuraknak, s ezt belátván, elégedetek meg a nektek jutott jogokkal, a jobbágyokét pedig tartjátok épségben.“ (CXXXV.).

Aligha kétséges, hogy ezek a szavak elsősorban intelmet foglaltak magukban s nem csupán magyarázkodást, az író önzetlen jószándékának hangoztatását. Azzal, hogy nyíltan célzott az urak vétkeire, melyek a pa-

rasztnépet szolgaságba döntötték, a megnövekedett jobbágyterhekre s arra, hogy a jobbágyot is az ország polgárai közé kell venni, Pfahler hathatós egyengetőjévé vált a reformkornak. Mintha maga is előre látta volna, hogy eljön az idő, amikor majd megállapításai a meggyőződés erejével hatnak a rendi közvéleményre: „Nagy“ (!) azaz II. Józsefnek és udódainak jobbágyvédő intézkedéseit úgy ábrázolta, mint továbbhaladást a Mária Teréziától dicsőségesen megkezdett úton. A jobbágyfelszabadítás kora nemsokára el is érkezett, de nem az uralkodó, hanem a reformkor nemzedékének jóvoltából; jellemző e tekintetben, hogy Pfahlernek nem a rendekkel, hanem a cenzurával gyűlt meg a baja, vélt nemességgyűlölő tendenciák miatt ez tette lehetővé további munkáinak megjelenését. De ekkor még a felvilágosult nemesség is elítélően nyilatkozott a jobbágy nép hajdani mozgolódásairól, bármennyire lelkesedett is egyébként II. József szándékaiért. A nagy régiségyűjtő: *Jankovits Miklós*, (Tudományos Gyűjtemény 1821. II.) a felvilágosodott XVIII. századnak valóságos szegényét látja a Hóra-lázadásban, ez „undok történetben“ (melyről Benkő József könyve után épp akkortájt látott napvilágot Thewrewk József adatközlése s Vitán Sándor és Göttfy Borbála visszaemlékezése). Hiszen Józsefnek mint „polgári nagy Fejedelemnek“ s még inkább mint „jótevő világi Bölcsnek tulajdon szent célya volt“, hogy a „népség“ sorsán könnyítsen. De jószándékát, nagylelkű kegyességét gonoszul félremagyarázta, köteles hála és „a Fejedelmi Szentséghez illő magasztalás helyett vad embertelenséggel“ viszonzta a műveltség legalsó lépcsőjén elmaradott oláh nemzetnek alja. Így eshetett meg, hogy „egy bölcs kormánya alatt, a legédesebb csendességben élő s keresztény Birodalomban az ártatlan emberiség vadon — de könyörületlen — martzangoltatott“. A dühös lelkű Hórának „a nemesség és földes Úri hatalom tapodása s ki irtása... nem csak tzellyá, de valósággal el is követett gonosz tette volt.“ (73—76.). E hazug áruállással, fertelmes és kárhuzatos cselekedetekkel szemben annál magasztosabb fényben tűnik elő gr. Sztáray Mihály szabolcsi főispánnak „tisztí igyekezete“, tisztá és nemes indulata, hazafiúi buzgalma a nemzet megmentésére. (77—78.). „Adjon a Mindenható dítős Fejedelminknek több illy gyors és hív tisztviselőket! Jeles törvényeinknek s Nemesi Szabadságunknak (!) sok illyen pártfogókat!“ — vonja le a tanulságot Jankovits —, hogy bölcs vezérlésükkel „Nemzetünk Kegyes Királyaink Véd-szárnyai alatt virágozva el örökösödjön!“ (86.).

A másik nagy jobbágyfelkelés, a Dózsa-lázadás ábrázolását még Széchenyi „Hitel“-ének megjelenése táján is ugyanez a felvilágosodott szellemmel átszótt hagyományos rendi felfogás hatja át. „Legveszélyesb mirigye a honnyugnak a nyugtalan por, mely a Fanatizmusz fellegvárakat építő mámorától elragadva, riadalmas zajgással tépi a haza mejjét“ — írja *Kovácsóczy Mihály* (Felső Magyarországi Minerva 1828), felhasználva az alkalmat nemcsak a „szabadság viszketegének“, hanem egyben a valósi fanatizmusnak ostorozására —; s hazánk „sokszor izzada illy kórságban.“ Dózsa György, „ki bődög egyszerűségben tölté eddig vitéz életét“, a kereszties hadak gyülekezése láttán s Mészáros Lőrinc „ábrándozásának, boldogtalanabb s meggondolatlanabb szabadság s egyenlőség vadászásának“ hatása alatt „magasban emelte fejét“; végül „a vihar elragadta, s amerre zúgott, vele kellett rohannia, erőtlen lévén egyenes ponton megállni.“ Ám jött Zápolya „helyes s erős sereggel“; a megátalkodott Dózsa „emberiséget gyalázó“ kegyetlen halállal végezte életét, s „temérdek pór vérében feredve“ bűnhődött „fontolatlan vakmerőségéért“. Ime, ilyen kínos nyomorúságba döntötte az országot a jószándékú Bakócz „megfontolatlan vakbuzgósága“. „Az elkeseredett nemesség, felháborodva a pórság

csinjai által, ennek sorsát törvényhozással keményítette, örökös szolgálásra kárhóztatván s bosszúból minden módon csigázni kezdvén.“ (1841—47.).

Mindebből azonban Dózsa mentegése s az 1514-iki törvények kritikája pusztán egyéni vélemény; döntő s a rendekre jellemző csupán az alapfelfogás, a lázadás feltétlen elítélése. Néhány év múlva *Podhradczky József* (Tudományos Gyűjtemény 1832. II.), ismertette az 1514-iki felkelés forrásait, Verancsics nyomán felmenti Bakóczot, a rendek képviselőjét az ódium alól. A lázadás kitörését tisztára annak tulajdonítja, hogy Dózsa bosszút forralt a várt kitüntetés elmaradásáért, tehát a becsület alább való volt nála a haszonlesésnél; már pedig az érsek nem tudhatta, hogy a híres bajnokban ilyen alacsony lélek lakik. *Preyer N. János* temesvári ügyvéd ezen a ponton nem ért ugyan egyet Podhradczkyval, de népi megmozdulásról ő sem akar tudni, ő is egy ember ostobaságának tulajdonítja a „szörnyű“ felkelést. Sőt annyira megy a rendek iránti loyaltásban, hogy az 1514-iki törvényekkel kapcsolatban nem állja kiemelni: a nemesség szép igazságérzete ekkor is, annyi fájdalmas veszteség és elszenvedett borzalom után is bizonyosságot tett magáról. Annál meglepőbb ez, mert — egyébként nem sok önállóságot mutató, sokban Pfahlert követő, de nála jóval alkalmazkodóbb — könyve (Des ungarischen Bauers früherer und gegenwärtiger Zustand, 1838) már az 1836-iki törvényhozás után jelent meg, s e törvényeket éppen korszakalkotónak tekinti a jobbágság történetében.

De *Preyer* nem áll egyedül felfogásával: nyolc év múlva ifj. *Péczely József* költői lendületű tanulmányában (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VII. 1846) tán még sajtóságosabban vegyül a rendi állás-pont a reformkor diadalmas eszméi közé. Az 1573-iki horvátországi parasztlázadról írva hangulatkelteően idézi a Dózsa-felkelés „hideg borzadást keltő“ emlékét, sötét színekkel festi a bosszúra s szabadságra szomjas, dölyfős és eszeveszett jobbágyokat s Gubeczet, e bősziült csoport nemegyhülő, vad vezérét. Velük szemben az elnyomó földesúr „mocskos nélküli férfiú“ színében tűnik fel, ki nem tudni miért került villongásba jobbágyaival; a parasztok ellen vonuló sereg vezérei pedig hősök ivadékaik, maguk is hősök. De győzelmük után „a bosszújában emberiséget ritkán, mérséklést soha nem ismert nemesség irtóztatóan érezteti haragját“, Gubecz, „a hont, nemzetet pusztulással fenyegető bösz merész“ Dózsa kínhalálával végzi életét. E kegyetlenkedés megrovásán át a lázadás elítélése meglepő módon a reformeszmék dicsőítésébe torkollik. Isten óvjon attól, — kiált fel *Péczely* patétikusan —, hogy az ilyen „merény“, ez a gyászos, „minden kebelt őszverázó történet“ megismétlődjék. „Hárítsd el örökre — fordul tehát a nemzethez — minden okát, alkalmát az elégtelenség —, irigység —, testvérek közötti gyűlölködésnek; törd — mit napjainkban oly dicsően, oly szívemelőleg megkezdél, mit minden, szívre (!) nemes fiaid bensőkép óhajtnak, akarnak — törd minél előbb teljesen öszve a vak önzés, bosszú, tudatlanság-kovácsolta több mint háromszázados bilincseket, melyeknek szomorú maradványaiban a nem annyira bűnös, mint bűnössé tett apák ártatlan maradéka — gyermekeid egy nagy része — maga s a közjó mondhatlan hátramaradásával mai napig sinlődik; oszd egyaránt kegyeidet: akkor meleg szeretettel függünk rajtad, meleg szeretettel egymáson, mindnyájan gyermekeid, mindnyájan testvérek, szabad, nem szolgál nép, egyek érdeken, egyek remény s félelemben, egyek szívben, lélekben és így egyé forrva, anyai édes öledben, atyáskodó fejedelmeink gondja, szelid kormányja alatt, béke, boldogság belül, kívül fény, hatalom, régi dicsőség várakozik ránk.“ (170.).

HORVÁTH MIHALY ÉS KÖVETŐI

A JOBBAGYFELSZABADÍTÁS optimizmustól duzzadó eszméje dübörög felénk e sorokból, az a lelkesítő liberális eszmény, mely a történetírás mezején már csaknem egy évtizeddel előbb kibontotta zászlaját. 1837-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán dícséretben részesült, 1841-ben pedig a nagyjutalmat nyerte el egy fiatal vidéki káplánnak, *Horváth Mihálynak* egy-egy tanulmánya: „Az ipar és kereskedés története Magyarországban“ „a XVI. sz. közepéig“ (1842), ill. „a három utolsó század alatt“ (1840), hazánk gazdasági fejlődésének legelső s mindmáig egyetlen átfogó feldolgozása. Bár a szerző — nem sok idő múlva már a liberális nemzeti történetírás vezéralakja s a század legnagyobb hatású magyar történetírója — röviden a gazdasági jelenségek társadalmi háttérét s így a jobbágyság sorsát is felvázolja, munkája itt elsősorban bevezetőül adott elvi állásfoglalásáért érdemli meg figyelmünket. „Miótan az írók a trónváltások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagyszerű és nem nagyszerű, de lármás események írásával elfoglalvák, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét — írja — miután azok, míg egyeseknek is bajnoki tetteiket, vagy az öldöklő csaták véres menetét, az ármány cselszövényeit, az önzés dülásait, a féktelenség viszállyait — eseményeket és tetteket, mik eltűntek, gyakran semmi következtést sem hagyva magok után, mint azon elég szomorú tanúságot: milly sikertelenül küzd nem ritkán a szellem a felforrott elemek hatalma ellen, s miként sikerül, emberiség gunyolva, a cink, az ármány, stb. — míg mondám, mind ezeknek sokszor nyomról-nyomra részletes történetét adják: a polgári élet békés foglalkodását, csak mintegy másfél téve, átmenetben is alig említik? Sajátságja az embernek, hogy a rendkívüli és csillogó, a szokatlan és zajjütő, bár belérték nélküli, mindig élénkebben leköti figyelmét, mint a csöndes és lassú, de malasztos és boldogító működése az életnek. S ha valahol, e tekintetben bebizonyulva látjuk azon, nem éppen vigasztaló igazságot, hogy az emberi ész mindig inkább törekedett megörökíteni azok emlékét, kik zsarnoki hatalmat üztek fölötte, mint azokét, kik őt boldogítani, életét könnyíteni, szépíteni igyekvének.“ (II. 1840, IV—V.).

Szemmel látható, mint terebélyesedik s gyűrűzik tova a politikai történetírás egyoldalúságának gondolata, melyet ilyen vonatkozásban Berzeviczy fejtett ki először. Néhány év múlva (1846) már ebben a formában tűnik elő Jászay Pálnál, a mohácsi vészt követő napok nagy történetírójánál: „Nem tudom, nem ott fekszik-e a baj, hogy eddig a nemzet életét visszasugárzó történetek helyett nagyrészt csak hadak és háborúk, politikai zajongások és vallási türelmetlenségek czivódó felvonásait kapta olvasmányul a közönség. Pedig ha lombjától és attól, mi virággá teszi, megfosztod a virágot, kívánhatod-e, hogy a kórót tetszéssel fogadják?“ A felismerés tehát kezd általánossá válni, nincs hiány ösztönzésben a népi élet „békés foglalkodásinak“ kutatására, nem hiányzik e kutatások fontosságának felismerése sem. De vajjon hogy állunk e követelmény megvalósításával a történetírói gyakorlatban? Ismét Horváth Mihályé az érdem, hogy nem áll meg a negatívumnál, az addigi történetírás kritikájánál. „A státus üres minta marad — mondja, Wachsmuth nyomán a történetírás elméletét fejtegetve — ha benne egy lényegdús, életerővel teli néptömeg teljessége hiányzik... Azon országtörténetek, melyek csak a körül forognak, mi az udvar-, cabinet- és kormányhatóságokból foly ki, vagy azokra viszonylik, hasonlók azon utazókhöz, kik mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább hideg márványteremben unatkoznak, mintsem a hizodalmas kunyhókban szívöket enyhítenék, a státus kiemelése s a nép mellözése szárazságot, hústalan csontvázat szül... s nem egyéb, mint a

kamatokkal való kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni... a státus története fél és izetlen marad, ha a népelet, mely ennek veleje és lelke, nem méltányoltatik... Ellenben ha a népelet története annak minden vonatkozásaiban mint politikai egység fonatik be az ország eseményeinek és intézményeinek történetébe, akkor a státustörténet a néptörténettel összehasonlítva körülbelül úgy tűnik elő, mint egy bokros fának lombozata összevetve a rokon földben gyökerező erős, kevély törzssel, melyből az kisudárlék... A népügy egyáltalán mint főjelenés, nem pedig mint a státus történetek sorsának alávetett valami, a szín elején álljon, s a státus ügye, akár föltételező, akár föltételezett legyen az, amarra viszonyíttassék." (Athenaeum 1839.). S mindjárt nem késik „vázolatokat“ közölni a „magyar népség“ törökkori történetéről — történeti munkában tudtommal ő használja először (1837) a népiség szót, a német „Volks-thum“ („egy nép összes fizikai, erkölcsi és szellemi lényegének bélyege“) értelmében —, a „pórosztály“ szabad költözködési jogáról (Athenaeum 1839), majd az 1514-iki „pórlázadásról“ (Tudománytár 1841.).

E TANULMÁNYOKBÓL új, eddig nem hallott hang harsan felénk. A paraszt elnyomott helyzetét ecsetelve már Berzeviczy, sőt a higgadt Pfahler sem tudta teljesen magába fojtani a humánus fel-feltörő érzését; amit azonban Horváth lépten-nyomon kifejezésre juttat, jóval több ennél: határozott állásfoglalás. Már gazdaságtörténeti munkájában sűrűn emlegeti a szabadságot, mely nélkül a „földművelési ipar“ „nem tenyészik“, „az önkény és féktelenség vas karját“, „a szolgaság bilincseit“, a zsarnok földesúr önkényének büntetlen játékát. Még jellemzőbb a Dózsa-lázadásról írt tanulmánya. „A nemzetek történetében — írja — aligha bír valami nagyobb érvekkel s fontossággal, mint a néposztályok egymás iránti viszonya. Ez bő forrása a nemzetek életébe legmélyebben ható, legnyomósabb következtetésű eseményeknek; ez föltételezi leginkább... a nemzetek jólétének s virágzatának álláspontját.“ (i. h. 211.). A szilárd, objektív kiindulóponthoz azonban heves lendületű, fulmináns kijelentések csatlakoznak.

„Az ő és új kornak minden népeinél — írja —, hol a korlátlan kényuraság bilincsei a polgári szabadságot végkép el nem nyomták, s a külön néposztályokat egyformán zsiabasztó szolgaságba nem szorították, ... a törvényhozásnak egyik legnevezetesebb föladása volt a néposztályok egymás iránti polgári viszonya... Hol e viszony a természetjog elveire alapulván, a külön osztályokban méltányos arányosságot alkot, s nem fosztja meg a sorstól alacsonyabb, alárendelt állásba vetettet azon jogaitól, melyekkel mint embernek s mint polgári közösség állató részének ereje s tehetségei gyakorlatában bírnia kell, ott bensőleg békésnek, erősnek, virágzóknak találjuk többnyire a köztársaságot; ... ellenben a néposztályi viszonyok jogszertűlten, fonák alakulása mint az országok veszélyes rákfenéje tűnik elő a nemzetek történetében.“ (211—12.) Ilyen hangolás után tér rá, hogy jobbágyságunk — Kálmán király enyhítő rendelkezései nyomán — utóbb gyakran milyen „méltatlan elnyomást, jogának sokféle megsértését volt kénytelen szenvedni a jog és törvény szentségében gázoló nemeseiktől“. (213.) Sötét színekkel festi a Mátyás utáni kort, midőn „a féktelen dagály és hatalombitorlás szabadon és büntetés félelme nélkül úzta a védtelen jobbággal önkénye játékát“, e komor idők „féktelen, egyformán önhasonlesó“, „rablásba s viszálykodásba merült“ nemességét, mely „hátartalan lón követelésében, kiméltelen fosztogatásában, mitől aztán elmaradhatatlan volt a tulajdonát védni merészlelő ellen kegyetlensége s durva megvetése az emberiség érzetének olyanokban is, mikben a természet műveletlen gyermeke is tudott érzeni“. (215, 219.) Még rikitóbb a paraszt-lázadás megtorlásának jellemzése. „A karózásnak, kerékbetörésnek, tagcsontkításnak alig szakadt vége; s midőn ebben a fegyverben álló nemesség

elfáradott (!), a vértételek kezdék meg a hazafutottakon borzasztó működésüket; felüttették a legkegyetlenebb barbárság törvénykönyve.“ „Olly nemében állapodának meg a büntetésnek, melly több mint embertelen, mellynek kannibáli kegyetlensége vért fagyral, szívet és észet (!) lázít az olvasóban.“ (228—29.) De mindezt, folytatja némi ellenmondással, „ha egészen (!) ki nem menthető is, az emberi gyarlóság tekintetéből csekélyebb bűnrovattal bélyegzendő. A legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság az országgyűlésen, higgadt vérrel, huzamos tanácskozások közt követették el:“ a parasztság „megfosztaték minden statuspolgári jogtól, minden szabadságtól, urának tulajdonképeni *marhájávé* (res) alacsonyítatván s barmával együtt annak földéhez bilincseltetvén“. „S a történet — vonja le az üresen kongó tanulságot — egyáltalánban tanusítja, hogy... nincs dagályosabb önkény, mint mellyet az elő jogos osztály bitorol az elnyomott fölött.“ (230—31.)

Már az egykoruak között is akadt, aki kifogásolta ezt a tacitusi „sine ira et studio“ elvével össze nem egyeztethető hangot. (Athenaeum 1839, 616.) Horváth válasza a legmélyebb ponton világít rá a történetíró feladatáról alkotott felfogására. „Hazánk java azt is megkívánja tőlünk, hogy „elődeinknek“ az alkotmány körüli botlásaikat... egész fonákságukban s kártékonyságukban hű ecsettel rajzoljuk, intve óván... hasonló, a nemzet életére rontólag ható tévedésektől. S ha e tiszta szándék, e szent cél vezetí az író, ... csak kötelességét teljesíti; s ezt tevén, ki fogja őt igazságtalanságról vádolhatni..., ha talán némi szigorság s kiméletlenség vegyül is tiszta buzgalmába? Szent a hév, ha kissé kiméletlen is... A történetírásnak, hogy rendeltetésének megfelelően... fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára, s innét mondani ki ítéleteit, innét adni irányt.“ (Uo. 691.) „A történelem az élet tanítómestere“ — ez a mélyen átértzett meggyőződés formálja s színezi a fiatal Horváth Mihály írásait; történeti kutatásainak fő célja, hogy a mult példáján intse, buzdítsa, lelkesítse nemzetét. Hatása valóban rendkívüli volt (főleg hasonlóan színezett magyar történetével), időben s a közönség széles rétegét tekintve egyaránt, ami bizonyos foku szubjektivitás nélkül nem lett volna lehetséges. Horváth idézett műveit ugyanaz a lelkes, egyoldalú szemlélet töltötte el, amelyből pár év mulva Eötvös két nagyhatású irányregénye, a „Falu jegyzője“ s a „Magyarország 1514-ben“ (a kérdésnek Horváthénál mindenesetre alaposabb történeti ismereteken nyugvó feldolgozása) fakadt, — érthető, ha a püspök-történetíró az elérékenyülésig el volt tőlük ragadtatva. Fiatalkori oeuvre-jét Salamon Ferenc nem ok nélkül nevezte érzelmi históriának, mely telve van lelkesedéssel és ideális képzelődéssel. Valóban, Horváth a jelent formáló buzgalmában a maga „demokratiko-republikánus“ meggyőződését vetítette vissza a multba, saját korának eszméit hirdette, s minthogy ezek megvalósításában látta a történet célját, letúnt korok állapota felett ez ideák szemszögéből mondott ítéletet.

MIK VOLTAK EZEK AZ ESZMEK? Miből adódott társadalmi vonatkozásban Horváth történeteszemlélete? A népiség emlegetéséből arra lehetne következtetni, hogy résztvevő érdeklődése a parasztság iránt a „néplélek“ romantikus ideájában gyökerezett. Közelebbi megtekintés azonban meggyőzhet arról, hogy a romantika mélyebb hatásáról Horváth esetében éppoly kevésbé lehet szó, mint parasztságtörténetünk egészére nézve. A felvilágosodás gondolathulláma e tágabb vonatkozásban is éppúgy zökkenő nélkül simul bele a liberalizmus eszmevilágába, mint ahogy Horváth Mihálynál a felvilágosodás természetjogi felfogásához a szabadság gondolat csatlakozik. Már a Dózsa-lázadás kitörése előtt azzal fenyegeti a bűnös urakat, hogy „a természeti jogok huzamos elnyomása nem

maradhat büntetlenül“ (i. h. 213.), s aztán az 1514-i törvények fölött is erről az elvi alapról tör pácát. „S miképen áll az idézett törvényhatározat a természetjog törvényszéke előtt? Ez arra a *képtelenség és ember-telenség* bélyegét nyomja egyszersmind, s gyalázatosabbat annál, melyet az ó világ rabszolgaságának törvénye viselt homlokán... Abban áll a magyar törvényhozás embertelen határozatának legnagyobb bűne, hogy *népközönséget* foszta meg minden jogaitól s azt ekképen megsemmisítette; mert jogtalanok, bár mily számmal legyenek, közönséget nem képezhetnek... ,mert a nemzet egyik része vagy közönsége sem fosztható meg jogaitól a nélkül, hogy meg ne szűnjék a nemzet része, közönség lenni.“ (231—32.) „Igen is, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi műveltség, az anyagi jólét gyarapodásának.“ (233.) „Valóban súlyosan megtorlta magát a természetjog a nemzeten, mely azt dőlyfében és vakságában megsértette, eltiprotta!... jészint önálomba merülve, részben a tespedő, de jogainak birtokában dagályos osztálytól eltiporva, tengett tudomány, ipar, erő nélkül, tehetetlenül.“ (236.) De végre korunk „emberiségétől ihletett szelleme az apák bűneért eleget téve, elidegeníthetetlen természeti jogaival megvigasztalta, fölemelte s a nemzetnek visszaadta ezen, abból sokáig száműzött, csak teherviselésre kárhoztatott, legszamosabb részét, a jobbágyságot“. (234.) Így terebélyesedik Horváth felfogásában a parasztnép elnyomott sorsa a nemzet tragédiájává s a természetjog örök axiomája megváltó liberalizmussá.

Ha kissé sokáig időztünk Horváth Mihály jobbágy-tanulmányainál, szolgáljon mentségükre, hogy bennük öltött először testet a liberalizmus nagyjövőjű történet szemlélete. Mindvégig Horváth maradt ennek az iránynak legnagyobb hatású s tehetségu képviselője Magyarországon; felfogását két emberöltőn át számos historikusunk tette a magáévá, s ezzel parasztságtörténetírásunk első tulajdonképeni iskolájának lett megalapítójává. Nem lehet tagadni, hogy ez az irány nem annyira belső meggyőző erejének, mint inkább külső vonásoknak köszönhette hosszú életét s nagy vonzóerejét: a belőle sugárzó „szent hevnek“, annak, hogy a paraszt jósorsát nemzeti ideálokkal: az alkotmány szabadságával s a függetlenség dicső eszméjével kapcsolta egybe. De bármily idegen ma tőlünk ez a túláradó, lelkes történetfelfogás és előadás, nem ítélnék meg érte azokat, kik benne éltek a reformkor magával ragadó sodrában, s akik, a szabadságeszme bővületében, magasztos érzésektől csordultig telt szívvel s egy soha nem látott boldog kor hajnalának vakító fényétől káprázó szemmel néztek vissza a letűnt „sötét“ századokra. Inkább abban rejlett a veszedelem, hogy ez az ideális hevület Horváth kisebb tehetségű és felkészültségű követőinél — kivált midőn már szűnőben van a liberális eszmény belső izzása — könnyen pusztá külsőséggé, felszínes retorikává sekélyesedik.

Már a 40-es években, Horváth közvetlen követőinél több a lelkes pátosz, mint a kritikai érzék s a tudós elmélyedés. A gr. Batthyány Kázmér pályadíjával koszoruzott munkák (Robot és dézma, 1845) szerzői közül az első díj nyertese, *Hetényi János*, ilyen akcentusokkal ad történeti visszapillantást. „Tudjuk, hogy ember és személyjogaink elvehetetlenek s el sem idősödhetők: és mégis a barbár sötét kor olly ellenséges lábbal taposta a földműveseket illetőleg ezen jogokat, olly találékony volt az úri, új meg új jogoknak karddal leigázott jobbágynak nyakára tételében, hogy valóban csodálnunk kell, mikép aludhatott ki olly igen ezen kor emberei szívében az emberiség tisztelte és az emberiséget tápláló földművelés méltánylása.“ (4.) A második díjat elnyert *Királyi Pál* még tovább megy „a sötét kor nyomorúságainak“ (27.) megbélyegzésében.

Nem elég, hogy hiányolja a parasztok kifejejtését az Aranybullából (192.): „hej Uraim!“ felkiáltással hajlandó kétségbevonni a jobbagység döntő részvételét az 1514-i felkelésben. (197—98.) Ezzel szemben — a törvénytörvényt félreértve — meghatóan ecseteli, hogy a dicső Nagy Lajos király mint szarítá fel a könnyeket, „mellyek négyszáz évig esőzének“, s mint rendelt írt a vérző sebekre 1351-i törvényével; a nagy nemzet mikép ölelé ki a szolgálásból „csataedzte“ karjával a parasztot, ki öröm és bámulat közt sóhajtott mélyet, nagyot. „Ekkor — szerinte — a parasztnak rabigáját töré szét e nemzet, melly nemcsak névre, de szívre, tette is folyvást nemes! (!) Most élvezé először emberi méltóságát, letérdelt és áldást imádkozott a dicső magyar nemességre!“ (195—96.)

1848 UTAN a liberalizmus politikai kudarcra s a jobbagyfelszabadítás végrehajtása egyidőre útját vágta a parasztságtörténet ilyen buzdító-szónokias hangú művelésének. A liberális irány kényszerű hallgatását csak a hatvanas évek felé töri meg néhány adatközlés: Szilágyi Sándoré a Péro (Új Magyar Múzeum 1859), Knauz Nándoré a Dózsa- (Magyar Sion 1863), a Kolozsvári Nagy Naptáré (1864, 1865) a Hóra-lázadásról; az utóbbinak forrásait gr. Kemény József tekintette át (Új Magyar Múzeum 1857), Wellmann János József, pedig Kovacsóczynek már említett cikkét fordította németre (Programm des Gymnasiums A. C. zu Hermannstadt 1864/65). A hatvanas évek derekán azután két nagyobb tanulmány látott napvilágot: *K. Papp Miklósé* (az 1735-iki zendülés története, 1865) s *id. gr. Teleki Domokosé* (A Hóra-támadás története, 1865), ugyanerről a tárgyról. Mindkettő a tényeket beszélteti, patetikus deklamálás alig színezi előadásukat; Teleki csak Hóraék „kebelrázó“ kegyetlenkedéseinek leírásánál nem tudja teljesen magába fojtani megrendülését s borzadását. Noha elvi állásfoglalást egyikük sem ad, mindegyikük munkája pozitivistának mondható: nagy gondal gyűjtőgeti forrásait (ezek megróstatásához azonban jóval kisebb érzéket mutat), s nemcsak külön adattárat csatol a feldolgozáshoz, hanem a szöveget is minduntalan akták közlésével szakítja meg. Semmi kétség, ez az adatközlő szenvedély s a források betűjéhez való göröcsös ragaszkodás alapján véve egészséges reakciója volt a liberalizmusnak magát hatásos szövegekben kiélő, egyoldalú történetírásával szemben. Csak az ilyen szorgalmas, önfeláldozó anyaggyűjtés mozdíthatta előre parasztságtörténelmünknek a feltárt adatok fogytával érzelmes frázisok kátyujába rekedt szekerét. De mintha ezzel ki is merült volna a pozitivismus erőfeszítése; azzal már nem sokat gondolt, hogy a feltárt adatokat szervesen beépítse a történelem épületébe. Legképzettebb képviselői is gyakran beérték életösszefüggésükből esetlegesen kiragadott forrás-szövegeknek válogatás és rendszer nélkül való kritikai közzétételével, vagy egy apró részletnek adatközléssel vegyes, félig nyers feldolgozásával. Példa az előbbire *Frankl* (Fraknoi) *Vilmosnak* az 1514-i parasztháborúra (Századok 1872), *Szabó Károlynak* Dózsa György életére vonatkozó adatközlése (Századok 1876), az utóbbira *Ferenczi Zoltán* gondos és körültekintő tanulmánya Kossuth és Wesselényi állásfoglalásáról az úrbér ügyében (Századok 1902). Ritka az olyan kerek, átfogó feldolgozás, mint amilyen *Kálmán Miksa* alapos felkészültségű, talpraesett értekezése (A magyar jobbagy viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514—1600, 1887) vagy *Békési Reménnek* anyagát szárazon rendszerező összeállítás (A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt, Értekezések a tört. tud. k. XIX. 1901).

A LIBERALIZMUS ÚJABB JELENTKEZÉSE

KÖZBEN AZONBAN, a kiegyezés óta, újra erőre kapott s ismét szót kért a liberális irány is, nem zavartatva magát a pozitívizmus józan próbalkozásaitól. Maga Horváth Mihály ugyan ekkorra már sokat engedett ifjonti hevéből, s nem is pazarolta többé erejét az immár megoldottnak vélt parasztkérdésre, de bőven akadt követője, aki a liberális eszméktől és jelszavaktól rabul ejtett közönség történeti érdeklődését kielégítse. A pozitívizmusnak úgysis megvolt az a baja, hogy száraz adatközléseivel s a szintézistől való idegenkedése folytán nem tudott szélesebb körökben érdeklődést kelteni. A lelkes előadás, a humánus s a fenkölt nemzeti eszmények sűrű hangoztatása mindig hatásosabb az exakt tudományosság-nál; s a liberális irány epigonjai nem haboztak ezt az előnyt magukévá tenni. Telemi pozitívista Hóra-tanulmánya, mely magáévá tette az akkori közvélemény gyanuját II. József felkelés-pártoló szándékairól s nem titkolta felháborodását a lázadók embertelenségén, liberális oldalról már 1871-ben visszautasításra talált *Szilágyi Ferenc* kétségtelenül nagyobb felkészültségű és kritikai érzékű könyvében (A Hóra-világ Erdélyben). Szilágyi nem is tud méltatlanabb dolgot elképzelni annál, hogy valaki a népeit boldogító s a jobbágyságnak még nevét is eltörli József császárt ilyen aljas gyanuba keverje.

A liberálizmus két eredendő hibája bosszulja meg magát az érdeemes szerző könyvében: a forradalom mindenáron való dicsőítése s a társadalmi felszabadításnak a népi függetlenséggel való összekapcsolása. Ez vitte odáig, hogy Hóra személyét — „Vérpad és korona“ szinpadias fejezetcím alatt — és lázadásának nemzeti vonásait kellő alap nélkül kidomborítsa — lovat adva a román történetírás alá, mely nem is habozott megszámlálhatatlan tanulmányban a nemzeti felkelés fénykoszorújával elhomályosítani a barbár lázadók vadállati kegyetlenségét.

Hogy a liberális felfogás milyen messzire mehet rövidlátó elfogultságában, arra keresve sem találunk jobb példát *K. Nagy Sándor* törvényszéki bíró könyvénél (A jobbágyság története Magyarországon, 1891.). Szomorú eredményre jut, aki ezt az első átfogó magyaryelvű jobbágyságtörténetet összehasonlítja Pfahler jó hét évtizeddel előbb megjelent munkájával. Pfahler a törvényeken kívül okleveleket is használt forrásul, sőt az egykorú német irodalomban sem volt járatlan; Nagy még a magyar szakmunkákat sem ismeri, azt hiszi, előtte senki sem tartotta méltónak a jobbágyot történetének megírására. A történeti módszeresség teljes hiányával írt műve — Horváth, Eötvös s néhány jogi munka idézésén kívül — alig áll egyéből törvényszövegek ösztövére vázára aggatott hangulatkeltő frázisok tömegénél; gyér mondanivalója szinte elvész a lapjairól ünös-úntalan felhangzó jobbágysóhajjak, járomesikorgás, rabbillincs-csörgés között s az úri gyűlölet tengerében. „Nem túlozom — úgymond —, de nem is szépilem a megtörtént események borzalmaikat, melyeknek valóságában csak azért nem lehet kételkedni, mert a törvények betűi nem hazudhatnak“ — ám a valóságban szívesen él szépirodalmi fordulatokkal is, hogy a gyászt és borzalmat annál feketébben rajzolhassa. Úgy véli, az utódok mesének fogják tartani ezt a történetet, azt, hogy „volt Magyarországon egy sötét világ, melyben az egyik ember dolgozott, a másik ember elszedte a munka gyümölcsseit“ (V.) (Mintha bizony ennek 1848-cal vége szakadt volna!). A nemes ember típusát azokban látja, „kik egész életükben alig tettek egyebet, hosszasan felágazó család-fájuk árnyékában henyélve, annak messze kiterjedő ágait számlálgatták“. (42.) S ezalatt „hiában csurgott“ a jobbágy „nap barnította arczáról egész napon keresztül a véres verejték“. (60.) „Látta, hogy az úrfi mint csapkodja sulyt korbácsával az ő erőteljes fiát, irigyelvén annak télt orczáit (vajjon a nyomorúságtól voltak teltek?!) és izmos termetét, s az mily meghunyászkodva tűri a fájó ütéseket, melyeknek helyén előserkendezik a szép piros vér. Látta, hogy a földes úr éretlen

fia mint igyekszik behálózni az ő leányát, hogy elrabolja ennek ártatlanságát" (61.) — fakad ki szörnyülködve, természetesen forrásidézetek nélkül. Az 1514-i lázadásba szerinte az kergette a jobbágyságot, „hogy üdvösségért, hazájáért még csak (!) meghalni sem engedék" (63.); a véres események leírását pedig ezzel végzi: „Oh, rémítő kepek ezek! Borítsuk reájuk a feledés fátyolát!" (65.) (Joggal kérdezhetnők e historikushoz nem illő felkiáltás hahatára: akkor hát miért idézte fel e képeket?) Az 1514-i törvény, mely szerinte a gyalázat koronáját tette fel a szegényoszlóra (67.) s a melyet II. Ulászló „reszketve" írt alá (68.), „irtózáttal rázza meg egész valónkat és oly gyalázatos szegénybélyeget sűt az akkori törvényalkotókra, melynek szennyét századok hosszú sora sem fogja lemosni, mind addig, míg csak a meghamisítatlan történet fenmarad". (71.) „Szentesíteni az ödöklést, a tömeges legyilkolást!" (72.) — kiált fel patetikusan, de kellő alap nélkül. „Borzasztó törvény! Barommá tenni az embert és utódait!" „Nemtelen szenvedélyeik által elragadtatva, maguk kívánták gyalázatuknak ily megörökítését." (73.) Ahhoz a rendelkezéshez, hogy ha a jobbágy lány más földesúr jobbágyához megy feleségül, *felmőtt* fának vissza kell térni az első földesúr népe közé, ezt a megjegyzést fűzi: „Tehát szentesített törvény tépte le a jobbágyfiút édesanyja kebeléről s rabolta el a gyermekét anyjától. Mily szívtelen kegyetlenség. A szerencsétlen jobbágyanyának nem volt szabad szeretni gyermekét..." (74.) „Gyalázatot gyalázatra halmozott ez országgyűlés a szegény jobbágy irányában, lelkét és szellemét akarta bélyegezni s eltörpíteni" (74.) — vonja le a konkluziót. „E törvényeken csak a vad népekhez illő felfogás és eszme vonul végig." (77.) Annál hangzatosabb dítirambusokkal ünnepli 1848. április 11-ét: „Ezen nap űzte el végkép az 1514-i év rettenetes borzalmait — ekkor engesztelték ki egészen az ősök által megsértett emberi jog szellemét." (157.) „Az 1848-iki törvények mintegy tizenkét millió rabszolgát szabadítottak fel a nehéz lánczok kötelékéből, felemelték az emberek sorába, ... tulajdont adtak azoknak, kiknek eddig nem volt egyebük elcsigázott testüknel, sőt azzal sem rendelkezhettek szabadon" (159—60.) — állítja könnyedén, holott előzőleg nem mulasztotta el 1547-tel kezdődőleg a jobbágyors javulását regisztrálni, különösen kiemelve az örökváltás jelentőségét.

Az idézeteket még folytathatnók, de ennyiből is bőven kiténik: a liberális történetírásnak ez a szélső terméke — egy bíró munkája! — teljes részrehajlásával és frázisteli kritikátlanságával iskolapéldája annak: hogyan nem szabad történelmet írni. Talán nem szükséges hangsúlyoztatnunk: eszünkbe sem jut kétségbevonni, hogy bár helyenkint és koronkint változó mértékben, de sokszor igazán sanjaryú helyzetben élt a magyar jobbágy; sőt történetírói kötelességnek valljuk minden adat felsorakoztatását, mely ezt *bizonyítja*. Az olyan eszközök azonban, amilyenekkel K. Nagy Sándor él, groteszk túlzásukkal inkább arra alkalmasak, hogy a közölt *tények* valóságában is megingassák a hitet s a történetírást diszkreditálják. Tagadhatatlan, hogy a szabadságeszme nagy népszerűsége komoly veszedelmet rejtett magában: néhány közkeletű liberális frázist elsajátítva, autodidakták, sőt avatatlanok is, a sikernek nem minden reménye nélkül, történetírói pózban tetszeleghettek — újabb kárára történeti közvéleményünknek. Jellemző azonban a szabadság gondolat mély és tartós hatására, hogy a liberális tendencia még a századfordulón is nemcsak megvan, hanem a fiatal nemzedék munkáiba, komoly igyekezetű disszertációkba is beférkőzik. *Nagy Benjámint* pl. (A magyarországi jobbágy állapota Róbert Károlytól 1514-ig, 1896), K. Nagy Sándorhoz hasonlóan, hangsúlyozza a kötelező objektivitást, s hogy az igazi kritikus történetírót nem vezetheti az elnyomott „osztályok" iránti részvét, — mégsem habozik haladésként elkönyövelni, hogy „újabb íróink... rámutatnak a földműves rozszant kunyhójára, rá a paraszt testét is alig fedő rongyokra" (3.) — mint ahogy, természetesen bizonyító adatok nélkül, maga is emleget effélett (55.), sőt „megvetett,

„büdös’ parasztot“ (50.) is. Nem veszi azonban észre, hogy a „rongyokkal“ ellentétben állanak a díszes ruha viselését tiltó XVII. századi rendelkezések, melyeket a legnagyobb nyugalommal idéz a „historiai úton-módon szerzett jogaikkal“ rutul visszaélő (35.) földesurak középkori megvető viselkedésének jellemzésére. (50.) Liberális buzgalmában odáig megy, hogy szerzetes létére nem áll „telhetetlen papzsákról“, „zsákmány után áhítózó praelatusról“ beszélni. (33.) Egyedül a tized keletkezését illetőleg próbál behelyezkedni a középkori társadalmi felfogásba (nagy szó egy hívő liberális részéről!); de ez sem másíthat szilárd meggyőződésén, hogy a papi dézsma „tönkretette... népünket anyagilag, sőt megrongálta erkölcsileg, számos keresztényellenes dologra vitte“. (32.)

Jellemző a liberálizmus csábító vonzására, magával ragadó lendületére, hogy igazán komoly, érdemes kutatók sem menekedhettek szemléletének színező hatásától. *Gombos Ferenc Albin*, az 1437-i erdélyi parasztlázadás történetírója, körültekintő gonddal és alapossgal írt fiatalkori művében (Az 1437. évi parasztlázadás története, 1898) saját-ságosan vegyít odavetett szövegeket a módszeres, precíz előadásba. Beszél a határtalan gögös, durván erőszakos, kapzsi és kizsákmányoló földesurakról, akik „vérig sanyargatták“, „lopták, csalták a szegény jobbágyságot“ (18, 22, 23, 122.), Lépes püspökről, ki „még szorosabbra vonja a jobbágyi bilincseket“ (71.), a „rabszolgahajcsár-lelkű“ dézsma-biztosokról, kik „készek voltak utolsó falat kenyerétől is megfosztani a nyomorgó jobbágyot“ (32.) — „vérrel táplálkozó előjogokról“ (97.) és „elnyomott, kizsartott földmívelő osztályról“. (27.) Mindez még csak a tények egyoldalú színezése; az interdiktum következményének ábrázolása (35.) azonban nem egyéb az olvasó érzelmeire appelláló költeménynél.

(Befejező közlemény a következő számban.)

WELLMANN IMRE